

Смук О. Т.
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

МЕХАНІЗМИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ЯК ЦІЛІСНИЙ КОМПЛЕКС, ЩО ОХОПЛЮЄ СУКУПНІСТЬ ГЕНЕТИЧНО ФІКСОВАНИХ І НАКОПИЧЕНИХ ШЛЯХОМ НАУЧІННЯ НАВИЧОК, ЯКІ ДЕТЕРМІНУЮТЬ КОГНІТИВНІ СТИЛІ

MECHANISMS OF FAMILY UP-BRINGING AS A HOLISTIC COMPLEX, WHICH INCLUDES THE COMPLICITY OF GENETICALLY FIXED AND ACCUMULATED BY MEANS OF EDUCATING INFORMATION, THAT DETERMINES THE COGNITIVE STYLE

У статті розглядається проблема когнітивних стилів, що стосуються відносно стійких форм мислення, установок, розуміння, набуття знань, які проявляє індивід у сприйнятті оточення та розуміння своїх відносин з цим оточенням, використання різних дослідницьких стратегій. У межах індивідуальної психології когнітивний стиль розуміється як своєрідність життєвого шляху особистості, структурованого постановкою і досягненням цілей. Саме в підлітковому та юнацькому віці дозрівають когнітивні та особистісні передумови, відбувається рефлексія власного життєвого шляху, з'являється потреба реалізувати себе, тобто стати людиною, яка зробила сама себе. Метою цієї статті є аналіз механізмів сімейного виховання, що охоплює сукупність генетично фіксованих і накопичених шляхом навчіння навичок, засвоєних через наслідування, присвоєння досвіду старших поколінь. У підлітковому віці цей механізм допомагає утверджувати почуття дорослості, яке є важливим новоутворенням і сприяє задоволенню потреби в індивідуалізації. Саме в підлітковому та юнацькому віці дозрівають когнітивні та особистісні передумови, відбувається рефлексія власного життєвого шляху.

Ключові слова: когнітивні стилі, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, особисті якості, дитячий будинок сімейного типу, стійкі форми мислення, підлітковий вік, сімейне виховання.

Cognitive psychology is the scientific study of the mind as an information processor. Cognitive psychologists try to build up cognitive models of the information processing that goes on inside people's minds, including perception, attention, language, memory, thinking and consciousness. The cognitive perspective applies a nomothetic approach to discover human cognitive processes, but have also adopted idiographic techniques through using case studies (e.g. KF, HM). Cognitive psychology is also a reductionist approach. This means that all behaviour, no matter how complex can be reduced to simple cognitive processes, like memory or perception.

The brain is an amazing thing. Like many amazing things, it is also quite complex. It can process information and data; store and recall information and data; and influence how we behave and feel. All of these tasks are often done simultaneously, or at least within milliseconds of each other. Cognitive psychology is meant to help us try to understand the human thought process and how we acquire, process, and store information. Professionals in this branch of psychology study a number of mental processes. A few of the most common – and important – mental processes that cognitive psychologists study include memory, perception, and learning. Memory is the ability to recall certain bits of information that were acquired in the past. Our memory helps us in learning, speaking, and interaction. Because of this, memory is also one of the most studied areas in cognitive psychology.

Perception is another area of the human mind that cognitive psychologists study frequently. The term perception refers to the way that each of us see the world, and why we have these particular views. Cognitive psychologists that study perception often have a better understanding of predicting future behaviour in certain types of people. The term "cognitive psychology" was coined by Ulric Neisser, an American psychologist working at Cornell University. His book, "Cognitive Psychology", was published in 1967, and it remains one of the most influential books in this particular area of psychology. The cognitive approach began to revolutionize psychology in the late 1950's and early 1960's, to become the dominant approach (i.e. perspective) in psychology by the late 1970s. Interest in mental processes had been gradually restored through the work of Piaget and Tolman.

In our time, the problem of children-orphan in Ukraine is really important. Traditional institutions where orphans and children deprived of parental care held, changes by progressive forms of maintenance to foster families and family-type orphanages. Orphans and children deprived of parental care need special care, as overwhelming majority of them have serious problems with mental, physical development and social adaptation. In addition, foster children have the right to maintain personal contact with parents and other relatives, if it is not contrary to their interests and not prohibited by the court. Such forms of communication are determined by the guardianship bodies with the consent of the adoptive parents and centers of social services for families, children and young people.

Key words: cognitive styles, children-orphan and children deprived of parental care, personal qualities, child home of a family-type, sustainable forms of thinking, adolescence, family education.

Вступ. Стильовий підхід є першою в історії психології спробою аналізу особливостей будови і функціонування індивідуального розуму. Кожна мисляча людина розумна на свій лад. Однак про психічні механізми індивідуальної своєрідності складу розуму відомо дуже мало. Саме тому проблематика

когнітивних стилів – її історія, ідеологія, феноменологія, характер еволюції основних теоретичних уявлень тощо – становить особливий інтерес для сучасної психології. Поняття «когнітивний стиль» вперше використав А. Адлер для позначення характеристики особистості, яка являє собою стійкі індивідуальні особливості пізнавальних процесів, які зумовлюють використання різних дослідницьких стратегій. У межах його індивідуальної психології розуміється як своєрідність життєвого шляху особистості, структурованого постановкою і досягненням цілей. Інтерпретація терміна «когнітивний» через поняття «розвиток» не отримала великого поширення у вітчизняній психологічній літературі. Він асоціюється з назвою одного з напрямів сучасної психології, що зародились у США в 60-і роки ХХ століття, – «когнітивною психологією». Слідом за В. Дружиніним ми вважаємо цей термін синонімічним термінам «пізнавальний», «розумовий», «ментальний». Термін «когнітивний розвиток» використовується в роботах М. Коула, Г. Глейтман, В. Дружиніна, Д. Ушакова як «розумовий ріст людини від дитинства до дорослості». При цьому підкреслюється, що аналізує й описує шляхи цих змін когнітивна психологія.

Виклад основного матеріалу. До базових характеристик індивідуальності належать когнітивні стилі, про що свідчить їх тісний зв'язок із віком, статтю, особливостями функціонування нервової системи. Наприклад, у дошкільному віці діти, як правило, полезалежні, потім зростає їх полезалежність (пік припадає на підлітковий і юнацький вік) з подальшим поступовим наростанням полезалежності до старості. Дівчатка і жінки порівняно з хлопчиками і чоловіками виявляються полезалежнішими, що пояснюється як біологічними, так і соціальними детермінантами. Сучасні підлітки живуть у дуже складному світі, який, звичайно ж, відрізняється від того, в якому жили їхні батьки в підлітковому віці. У сучасному світі, коли на людину накопчується вал інформації, коли вона постійно зіштовхується з різними системами цінностей, процес підтримання власної картини світу вимагає наявності умов для все більш оперативної, динамічної її корекції без втрати самості.

У підлітковому віці відбувається значне збагачення образу світу як категоріальної структури індивідуальної свідомості шляхом сприймання й засвоєння загальнолюдських категорій; з'являється здатність до узагальнення через абстрагування від особистісного досвіду; також виявлено значний вплив ціннісно-мотиваційної сфери підлітка на суб'єктивний характер змістового наповнення його картини світу. Найбільш високоорганізованим видом психомоторної діяльності є процес формування мови, особистої активної мови суб'єкта. Тільки на основі мови стало можливим формування принципово нового – абстрактного пізнання. Це означає, що людина отримує здатність пізнавати те, чого немає тут і зараз, чого вона в минулому ніколи не бачила, не чула і не торкалась: вона отримує здатність долу-

читися до загальнолюдського досвіду, який був зібраний всіма минулими поколіннями людства.

Когнітивні стилі розуміються як теоретичні конструкти, що стосуються описання відносно стійких форм мислення, установок, розуміння, набуття знань, що проявляє індивід у сприйнятті оточення та розуміння своїх відносин з цим оточенням. Зустрічаються також більш звужені тлумачення сутності когнітивних стилів, що відносить їх переважно до способу переробки інформації, розуміння стилю як «формально динамічної характеристики діяльності, що відображує індивідуальні вподобання у способах переробки інформації» [10] і т.д.

Когнітивний стиль (від лат. *cognitio* – знання і грец. *stylos* – букв. стрижень для письма) – термін, використовуваний у когнітивній психології для позначення стійких характеристик того, як різні люди думають, сприймають і запам'ятовують інформацію, або бажаного для них способу вирішення проблем [9].

На ранньому етапі формування особистості рівень суб'єктивно-особистісних відносин диктується головним чином дорослими, а в підлітковому віці вони визначаються, розширюються також і громадськими обов'язками, вченням і зростанням індивідуальної самосвідомості. У цей період значно змінюється соціальний склад образу світу підлітка.

Є кілька відносно автономних психологічних механізмів, застосування яких впливає на формування особистісних якостей дітей у сім'ї: переконання, навіювання, емоційне зараження, наслідування. З позиції біхевіоризму механізми сімейного виховання інтерпретуються як цілісний комплекс, що охоплює сукупність генетично фіксованих і накопичених шляхом наочності навичок, засвоєних через наслідування, присвоєння досвіду старших поколінь [8]. У підлітковому віці цей механізм допомагає утверджувати почуття дорослості, яке є важливим новоутворенням, домаганням на визнання, задоволення потреби в індивідуалізації. Механізм впливу покладає на особистість підлітка безпосередню (індивідуальну) відповідальність. Саме в підлітковому та юнацькому віці дозрівають когнітивні та особистісні передумови, відбувається рефлексія власного життєвого шляху, з'являється потреба реалізувати себе, тобто стати людиною, яка зробила сама себе.

Л. Божович зазначає, що ідентифікація та уособлення – це два рівноцінно значущі і водночас діалектично протилежні елементи єдиного механізму, що розвивають особистість і роблять її вільною. Загальна спрямованість соціального розвитку полягає в тому, що в індивідуальному генезисі первинно виникає готовність до ідентифікації з іншою людиною. Уособлення починає проявлятися у соціальному середовищі, яке потребує відокремлення індивіда від інших, утвердження ним свого «Я» [2].

Порівняння результатів оцінки статистичної достовірності позитивної динаміки розвитку особистісних якостей досліджуваних вихованців інтернатних закладів та дітей-сиріт, що виховуються

в дитячих будинках сімейного типу, дозволяє констатувати: у підлітків, які виховуються у дитячих будинках сімейного типу, спостерігається більш позитивна динаміка розвитку особистісних якостей порівняно з підлітками, які виховуються в інтернатних закладах; підвищення рівня розвитку особистісних якостей (що є складниками Я-концепції, впливають на міжособистісні стосунки, характеризують емоційну сферу) вихованців дитячих будинків сімейного типу зумовлене соціальною ситуацією їх розвитку.

Як бачимо з таблиці 1, показники стандартного відхилення (σ) в усіх підгрупах значно нижчі від показників середніх значень (M), що свідчить про незначні розбіжності у рівнях розвитку особистісних якостей усіх досліджуваних. При цьому середні значення (M) особистісних якостей, що піддавались вивченню, зосереджені на таких рівнях:

- самоставлення: дуже високий рівень (в усіх підгрупах);
- ставлення до своєї поведінки: реалістичне (у молодшій групі хлопців) та як до такої, що відповідає вимогам дорослих (в усіх інших підгрупах);
- ставлення до свого інтелекту: середній рівень (у всіх підгрупах); ставлення до ситуації у школі: позитивне сприйняття шкільної ситуації (в усіх підгрупах);
- ставлення до своєї зовнішності: середня самооцінка (в усіх підгрупах); тривожність: адаптивний рівень (у молодшій групі хлопців, старших групах хлопців та дівчат) та середній рівень (у молодшій групі дівчат);
- уміння спілкуватись: середня самооцінка (в усіх підгрупах); щастя та задоволеність: повне відчуття задоволеності життям (у молодшій групі хлопців) та реалістичне ставлення до життєвої ситуації (в інших підгрупах);
- ставлення до свого становища в сім'ї: високий ступінь задоволеності (у підгрупах дівчат) та середній, що близький до високого (у підгрупах хлопців);
- впевненість у собі: середній ступінь (в усіх підгрупах);
- авторитарність: низький рівень, що свідчить про впевненість у собі, про те, що людина, не обов'язково лідер, при цьому наполеглива (в усіх підгрупах);
- егоїстичність: низький рівень прояву (в усіх підгрупах); агресивність: низький рівень прояву, що характеризує людину як наполегливу та енергійну (в усіх підгрупах);
- підозріливість: низький рівень, що свідчить про те, що людина критична щодо всіх соціальних явищ та оточуючих (у підгрупах хлопців та старшій підгрупі дівчат) та середній рівень, що може свідчити про критичність, нетовариськість, труднощі у міжособистісних контактах через невпевненість у собі, підозріливість і побоювання поганого ставлення, замкнутість, скептичність, розчарування у людях, скритність, прояв негативізму у вербальній агресії (у молодшій підгрупі дівчат);
- покірливість: низький рівень, що свідчить про скромність, поступливість, емоційну стриманість,

здатність підкорятись, слухняно і чемно виконувати свої обов'язки (в усіх підгрупах);

- залежність: низький рівень, що може свідчити про м'якість, очікування допомоги і порад, довірливість, схильність до захоплення оточуючими, ввічливість (в усіх підгрупах);
 - дружелюбність: рівень, що передбачає схильність до співробітництва, кооперації, гнучкість і компромісність у вирішенні проблем та у конфліктних ситуаціях, прагнення бути у злагоді з думкою оточуючих, свідому конформність, дотримання умовностей, правил і принципів «хорошого тону» у стосунках з людьми, ініціативний ентузіазм у досягненні цілей групи, прагнення допомагати, почуватися у центрі уваги, заслужити визнання та любов, товариськість, прояв тепла та дружелюбності у стосунках (у всіх підгрупах досліджуваних);
 - альтруїзм: рівень, що передбачає відповідальність щодо людей, делікатність, м'якість, доброту, прояв емоційного ставлення до людей через співчуття, симпатію, турботу, ласку, уміння підбадьорити та заспокоїти оточуючих, безкорисливість та чуйність (у всіх підгрупах досліджуваних);
 - схильність до зниженого настрою: такої тенденції в емоційному стереотипі немає (у досліджуваних усіх підгруп);
 - схильність до невмотивованої тривожності: є деяка схильність до тривожності (у досліджуваних усіх підгруп);
 - схильність до афективної поведінки: не властиві дисфункціональні афективні стани (досліджуваним усіх підгруп);
 - схильність до емоційної збудливості: відсутні ознаки імпульсивності (у всіх підгрупах);
 - депресивність: відсутня депресія (у всіх підгрупах досліджуваних).
- Аналіз результатів середніх значень рівнів розвитку особистісних якостей вихованців дитячих будинків сімейного типу дозволяє зробити висновок про доцільність психологічного супроводу підлітків щодо оптимізації формування у них:
- а) тривожності – зниження її рівня, особливо у дівчат молодшого підліткового віку;
 - б) впевненості у собі – підвищення її рівня, особливо у дівчат молодшого підліткового віку;
 - в) уміння спілкуватись, здобувати визнання серед ровесників – підвищення їх рівня (для досягнення переживання задоволення у цій сфері);
 - г) ставлення до свого інтелектуального розвитку – формування більш позитивного ставлення до свого інтелекту та становища у школі через підвищення рівня інтелектуального розвитку;
 - г) переживання щастя, задоволеності життям – підвищувати їх рівень для досягнення відчуття повної задоволеності життям.
- Такі особистісні якості, як духовність, моральність, самодисципліна, стверджує І. Бех, набуваються тільки в результаті групової діяльності, у процесі набуття знань, відповідних умінь та життєвого досвіду, тобто в мікросоціумі, яким є сім'я [1].

Рівні розвитку особистісних якостей вихованців дитячих будинків сімейного типу

Група особистісних якостей	Особистісна якість	Кількісні показники рівнів розвитку особистісних якостей у статеві-вікових групах (М, σ)			
		Хлопці 12–13 років	Хлопці 14–15 років	Дівчата 12–13 років	Дівчата 14–15 років
Я-концепція	Самоставлення	1,57 (0,53)	1,28 (0,48)	1,0 (0,0)	1,0 (0,0)
	Ставлення до своєї поведінки	9,42 (0,78)	10,57 (0,78)	10,66 (0,81)	10,16 (1,16)
	Ставлення до свого інтелекту	8,0 (1,41)	9,28 (2,13)	9,83 (1,47)	8,83 (1,16)
	Ставлення до ситуації у школі	5,0 (0,81)	5,14 (0,69)	5,83 (0,75)	5,66 (1,03)
	Ставлення до своєї зовнішності	5,57 (1,51)	4,57 (0,53)	6,50 (0,54)	5,66 (1,50)
	Тривожність	3,42 (0,78)	4,85 (0,89)	5,83 (0,98)	4,66 (1,21)
	Уміння спілкуватись	8,0 (0,81)	8,28 (1,60)	10,33 (1,36)	11,33 (0,81)
	Щастя та задоволеність	6,57 (0,53)	5,14 (0,69)	5,16 (0,75)	5,83 (0,40)
	Ставлення до свого становища у сім'ї	5,71 (0,75)	5,57 (0,53)	6,0 (0,63)	6,0 (0,89)
	Впевненість у собі	7,71 (0,75)6	7,28 (1,38)	6,50 (1,22)	7,50 (1,04)
Комунікативні якості	Авторитарність	5,71 (2,56)	5,57 (1,51)	6,50 (2,88)	5,50 (1,87)
	Егоїстичність	3,14 (2,85)	2,0 (1,29)	1,11 (0,98)	1,66 (1,50)
	Агресивність	6,57 (0,97)	7,71 (1,70)	7,66 (2,73)	7,0 (2,0)
	Підозріливість	7,0 (1,41)	7,42 (0,97)	8,50 (2,42)	7,33 (0,81)
	Покірливість	7,71 (1,38)	6,28 (1,49)	6,00 (0,63)	7,33 (0,81)
	Залежність	6,57 (1,51)	7,85 (1,34)	8,33 (1,96)	7,66 (1,36)
	Дружелюбність	7,28 (0,75)	6,42 (0,97)	7,66 (1,36)	6,83 (1,32)
	Альтруїзм	5,71 (0,75)6	6,0 (1,91)	6,66 (1,50)	6,33 (1,36)
Емоційні якості	Схильність до зниженого настрою	2,85 (1,06)	2,28 (0,75)	3,33 (0,51)	3,33 (1,03)
	Схильність до невмотивованої тривожності	5,0 (1,15)	5,0 (0,81)	5,0 (0,89)	5,0 (1,09)
	Схильність до афективної поведінки	4,14 (0,69)	3,42 (1,51)	4,0 (0,0)	4,0 (0,63)
	Схильність до емоційної збудливості	4,42 (0,53)	3,85 (1,21)	4,50 (0,83)	4,0 (0,89)
	Депресивність	45,0 (6,95)	44,0 (4,86)	39,66 (5,88)	42,16 (3,48)

Оцінюючи потенційний рівень розвитку батьківського впливу, батькам-вихователям необхідно знати і враховувати також чинники, пов'язані з віковими особливостями, психологічними новоутвореннями, специфікою виховання дітей, життя яких проходило в закладах інституційного типу.

Л. Божович, І. Кон та інші вчені у галузі вікової та педагогічної психології вказують на те, що в підлітковому віці дитячо-батьківські стосунки складаються під впливом характерних для цього віку психологічних новоутворень: невмотивованих змін настрою, реакцій відмови, протесту, впертості.

Ці новоутворення є перепорою в дитячо-батьківських стосунках і призводять до їх утруднення [2].

Причиною таких утруднень є сам підлітковий вік. Л. Виготський розподіляє його на дві фази: негативну (13–14 років) і позитивну (15–17 років), або фазу захоплення і фазу інтересів. Саме ці етапи є найскладнішими у житті підлітка [3]. Незважаючи на те, що період від 11 до 15 років є найкоротшим за мірками людського життя, підліток за цей час повинен пройти великий шлях у своєму психічному розвитку через внутрішні конфлікти із самим собою та іншими, через зовнішні зриви і колосальні досягнення і прийти до юності.

Розкриваючи особливості цього вікового етапу життя підлітків, вважаємо за доцільне наголосити на такій важливій здатності, як збереження рис дитячості і водночас засвоєння соціального досвіду (поведінки, соціальних ролей, традицій, культури) від оточуючих (батьків, дорослих). У першому випадку підліток усе мінімізує, у другому – максимізує, оскільки у структурі особистості немає нічого усталеного, нерухомого. Особистісна незбалансованість породжує суперечності між бажаннями й вчинками. Такими суперечностями є:

- пограничність і невизначеність соціального статусу;
- внутрішні труднощі перехідного віку, які завершуються перебудовою «Я-концепції»;
- суперечності, зумовлені перебудовою базованих на дотриманні зовнішніх норм і догоджанні батькам механізмів соціального контролю і появою дорослих способів поведінки, передбачають свідому

дисципліну і самоконтроль, що ще остаточно не сформувались.

М. Одинцова стверджує, що з огляду на психологічні новоутворення, за несприятливої соціальної ситуації розвитку можуть виникати певні труднощі: розвиток самосвідомості, формування самооцінки – незріла особистість; інтенсивне формування характеру – акцентуації характеру; почуття дорослості – реакції емансипації; інтимно-особистісне спілкування (провідна діяльність) – реакції групування; потреба в самоствердженні – хобі, реакції і патологічні захоплення; потреба в активності і соціально значущій діяльності – реакції компенсації та гіперкомпенсації; критичне мислення – негативізм і реакції відмови; допитливість і потреба перевірити себе – втеча, асоціальна поведінка, підвищена емоційність – афективна поведінка, підвищена афективність до невдач, агресивність тощо [8].

Висновок. Підліток повинен сформувати у себе якості, що базуватимуться на взаєморозумінні й повазі і водночас будуть вільними від емоційної залежності. Почуття дорослості, як центральне новоутворення самосвідомості, є стрижневою особливістю особистості, її структурним центром, що виражає нову життєву позицію підлітка щодо себе й оточуючих. Саме тому підлітки активізують інтимно-особистісне й стихійно-групове спілкування як у школі, так і поза нею. З безлічі сфер спілкування підлітком виділяється референтна група однолітків, з вимогами якої він рахується й на думку якої орієнтується в значимих для себе ситуаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бех І.Д. Виховання підростаючої особистості на засадах нової методології. *Педагогіка і психологія*. 1999. № 3. С. 5–14.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва : Просвещение, 1968. 464 с.
3. Выготский Л.С. О психологических системах. Собр. сочинений в 6 т. Т. 1. Москва : Педагогика. 1991. С. 109–131.
4. Ганзен В.А., Гостев А.А. Систематика мысленных образов. *Психологический журнал*. Т. 10. 2013. № 2. С. 23–37.
5. Кон И.С. Психология ранней юности : книга для учителя Москва : Просвещение. 1989. 255 с.
6. Корнилова Т.В., Григоренко Е.Л., Кудиева О.Г. Познавательная активность и индивидуально стилевые особенности интеллектуальной деятельности. *Вестник МГУ. Серия 14. Психология*. Москва : 2010. № 1. С. 61–73.
7. Луковников М.М. Нарастание дифференциации как закономерность развития психических процессов. *Психологический журнал*. 2014. Том 6. №1. С. 20–25.
8. Одинцова М.А. Образ мира у подростков из неполных семей. *Вопросы психологии*. 2011. № 2. С. 82–89.
9. Психологический словарь / Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. Москва : Педагогика Пресс, 1998. 440 с.
10. Палей И.А. Модальностная структура эмоциональности и когнитивный стиль. *Вопросы психологии*. 2013. № 1. С. 118–126.